

Översikter och meddelanden

Ideologisk orientering som lärprocess – Herbert Tingsten och erfarenheten

Johan Stenfeldt

Den svenske statsvetaren och publicisten Herbert Tingsten var under årtiondena vid 1900-talets mitt en centralgestalt inom skilda delar av det svenska samhället. Som statsvetare författade han en lång serie skrifter om författningsutveckling och politisk idéhistoria, och som chefredaktör för *Dagens Nyheter* var han en idog opinionsbildare i frågor om svensk NATO-anslutning, atomvapen, och mycket annat. Den omfattande och mångfasetterade produktionen har gjort att många forskare och journalister intresserat sig för olika aspekter av hans tänkande. Religionskritikern, totalitarismteoretikern och antikommunisten Tingsten tillägnades i tur och ordning vetenskapliga studier under 90-talet, och på senare år har kulturradikalen och vetenskapsmannen fått framträda i monografier.¹ Ofta fokuseras i dessa verk Tingstens ideologiska tillhörighet. Denna kom över åren att kännetecknas av en viss ombytlighet, inte minst i valet mellan liberalism och socialism. Han tog intryck av sin föränderliga omvärld, förändrades själv med den, och dessa intryck påverkade den ideologiska positionsangivelsen. Man kan uttrycka det så att han *lärde* sig något av det han läste och såg. Det är denna fråga om ideologi och lärande som här står i centrum.

En naturlig ingång i en diskussion om Tingsten och "lärande" i vid mening är hans omfattande läromedelsstudie *Gud och fosterlandet* från 1969. Tingsten visar här på

läroböckernas traditionellt nationalromantiska innehåll, och på hur böckernas funktion varit att fostra nationellt självmedvetna och gudfruktiga medborgare. Detta avfärdas som illegitim propaganda bjärt kontrasterad mot Tingstens ideal: rationell objektivitet. Ideologisk indoktrinering ställs mot förnuftets ljus. Samtidigt är det dock uppenbart att detta förnuft också skall verka mobiliserande, närmre bestämt kring den "nya" tidens ideologiska projekt: demokratin och fostrandet av en demokratisk medborgare. Demokratin är förnuftets statsform. Att även det demokratiska förnuftet rymmer en stark normativitet är till synes inget problem för Tingsten.²

Argumenten i *Gud och fosterlandet* visar tydligt på hur den lärprocess som eleven/medborgaren är inbegripen i under sin skolgång verkar mobiliserande kring vissa ideologiska värden. Exemplet ovan visar på två distinkta möjligheter: i det första fallet medvetenhet om den egna nationens överlägsenhet och i det andra fallet medvetenhet om den enskilda individens politiska kapacitet. Jag kommer här emellertid att analytiskt gå åt det omvända hållet, och fokusera på hur ett ideologiskt ställningstagande kan ses som frukten av en lärprocess i vidare mening. Begreppet lärprocess avser här inte individens nötnade i skolbänken, utan syftar på något betydligt mer omfattande än så: tolkning av varseblivning och insortering av det varseblivna i meningsbärande kategorier vilka i sin tur verkar orienterande för oss som människor. Att individens lärande i historia såväl som i andra ämnen pågår på andra ställen än i skolan är således en, förhoppningsvis okontroversiell, grundpremiss. Att leva och vara är också att lära.

1 Se i tur och ordning Lundborg 1991, Skovdahl 1992, Johansson 1995, Wirtén 2013 och Petersson 2013.

2 Tingsten 1969.

Sammantaget kan sägas att temat för denna text kommer att vara ideologisk orientering, mer exakt kommer jag att försöka anslå ett perspektiv på ideologisk orientering som en form av lärprocess. Det är naturligtvis inget ämne som låter sig avhandlas på några få sidor, snarare bör texten ses som en introducerande essä i gränslandet mellan historiefilosofi och politisk teori. Inspirationen till perspektivet hämtas bland annat från tysk hermeneutik och erfarenhetsteori.³ Herbert Tingstens verk kommer även fortsättningsvis att stå i fokus. Utrymmet är kort, men ambitionen är att se hur skilda delar av den tingstenska förkunnsen korresponderar med varandra och med tilltron till förnuftet. De delar som åsyftas är idékritiken, avideologiseringstesen samt totalitarismteori – den historiska och statsvetenskapliga tankegång som gör gällande att kommunism och nazism väsentligen är likartade och jämförbara företeelser. Det kan också sägas att även om Tingstens texter och tankar fortlöpande kommer att vara illustrationen, så klarar sig det historiefilosofiska resonemanget om erfarenhet och förväntan egentligen bra också utan honom – på samma sätt som han själv i klassiskt nasal ton möjligen skulle förkunnat att han klarat sig bra utan historiefilosofiska resonemang, som han inte var särdeles svag för.⁴

EN IDEOLOGISK ERFARENHETSKUNSKAP

För att åter anknyta till *Gud och fosterlandet* kan man naturligtvis fråga sig varför Tingsten är så säker på att demokratin är förnuftig. Det enkla svaret på denna fråga tycks vara rent dialektiskt betingat: erfarenheten av demokratins antites – diktaturen – är en erfarenhet av oförnuft. Detta innebär således att själva begreppet erfarenhet är centralt. Den som i en hermeneutisk tradition främst dissekerat

detta begrepp är historieteoretikern Hans-Georg Gadamer. Passande nog länkar Gadamer själv i sin filosofiska exposé erfarenheten till lärandet genom att intimt knyta erfarenheten till en korrelerad förväntan samt till tidsdimensionerna då, nu och sedan. Tankegången kan i korthet beskrivas så att våra erfarenheter må vara gjorda av oss själva eller traderade inom de kollektiv vi tillhör, men de är i båda fallen gjorda i dåtiden för att i nuet verka orienterande för framtiden. Det är alltså här det finns ett starkt samband mellan våra erfarenheter och vår förväntan: det vi erfarenhetsmässigt vet styr vår förväntan. Så länge förväntan bekräftar erfarenheten sker ingen omprövning, men då det förväntade inte inträffar måste erfarenhetskunskapen revideras. Vi ser att vi hade fel, men nu i efterhand vet vi bättre. Gadamer uttrycker detta som att varje erfarenhet korsar en förväntan, och i denna bemärkelse är det också så att nyvunnen erfarenhet kostar en förväntan, en förväntan som kommit på skam. Det ligger nära till hands att betrakta detta historiefilosofiska resonemang som en beskrivning av just en lärprocess. Gadamer talar i filosofen Karl Poppers efterföljd om *trial and error*: vi prövar och ser vad som fungerar, och när vi sett vad som inte fungerar prövar vi det inte längre utan väljer något annat.⁵

För att återknyta till Tingsten och den förnuftiga demokratin kan alltså sägas att erfarenheterna av nazismen och sovjetkommunismen tydligt medförde att dessa antidemokratiska ideologier kunde avföras som alternativ. Att vara nazist efter 1945 är helt enkelt ingen rationell hållning, eftersom vi antar att det finns ett samband mellan det förtryck som blottlagts i det nazistiska systemet och den bakomliggande ideologiska intentionen. Däremot hade den nazistiska

3 Stora delar av resonemanget för jag också i min doktorsavhandling, se Stenfeldt 2013. Det lärprocessuella perspektivet finns dock inte där.

4 Det finns dock de som menat att Tingstens tänkande innehöll ett betydande stråk av just historiefilosofi. Se Ers 2008.

5 Gadamer 2002, s. 137–181, särskilt s. 156, 161f, 166.

erfarenheten en viktig pedagogisk funktion att fylla: det negativa läroexemplet, den mobiliserande motbilden. Man kan här se att det förflutna används, brukas, på olika sätt: ett moraliskt fördömande av ett historiskt skeende leder till en ideologisk slutsats för framtiden. Man kan uttrycka det som att ett *retrospektivt moraliserande* leder till ett *prospektivt ideologiserande*. I Tingstens fall sammanfaller moraliserandet med det totalitarismteoretiska ställningstagandet. De nazistiska och kommunistiska ideologierna har visat sig skapa tyranniska regimer – med erfarenheterna från mellankrigstid och världskrig anser vi oss veta detta – och de ideologiska slutsatser som finns att dra av denna *trial and error*-process är således antikommunism och antinazism. Dessa ideologiska antipatier verkar också direkt mobiliserande kring den liberala demokratin.⁶ Det totalitarismteoretiska och liberaldemokratiska ställningstagandet är alltså förnuftigt i den bemärkelsen att det är erfarenhetsgrundat. Här anas en linje mellan förnuft, demokrati och antitotalitarism, en linje som alltså löper ut från erfarenhetskunskapen.

Att den ideologiska lärandeprocessen kan beskrivas i termer av ett växelspel mellan å ena sidan en erfarenhet och å andra sidan en förväntan är alltså tydligt. Erfarenheter är emellertid inte singulara. På samma sätt som enskilda lärospån i ett skolämne sammanfogas med andra lärdomar i en sammanhängande kunskapsmassa, så lagras erfarenheter på varandra och bildar en helhet. En av Gadamer

efterföljare i den hermeneutiska traditionen, Reinhart Koselleck, talar i detta sammanhang träffande om ett erfarenhetsrum.⁷ Det viktiga med Kosellecks sammanfogade helhet är att de erfarenheter som fyller "rummet" inte kan vara självmotsägande. För att uppfylla kravet på orientering mot framtiden måste det föreligga en grad av koherens. Den konklusiva appell som finns i erfarenheten måste peka åt ett bestämt håll. Denna tanke om koherensens betydelse i erfarenhetskunskapen slår en brygga till en annan del av Tingstens tänkande, nämligen idékritiken.

ERFARENHET OCH IDÉKRITIK

Idékritiken kan definieras som en idéanalytisk metod, byggd på tanken att ideologier är mer eller mindre förnuftiga beroende på bland annat just koherens. I Tingstens tanke är ideologiska urkunder inte i huvudsak en uppsättning värdeomdömen. Tvärtom – "verklighetsomdömena spela huvudrollen" menar han i en klassisk formulering.⁸ I sin *Idékritik* från 1941 utvecklas den idékritiska ansatsen utifrån en rad historiska exempel.⁹ Sina mest programmatiska uttryck får idékritiken dock i förordet till *De konservativa idéerna* från 1939. Eftersom ideologierna består av verklighetsomdömen bör kritiken vara av samma slag som den som riktas mot vetenskapliga texter, och udden rikas explicit mot det "sammanhangslösa tänkandet".¹⁰ Man skulle kunna kalla detta för ett koherenskrav eller ett systemkrav.¹¹ Även ideologiska utsagor bör således vara underbyggda med goda,

6 Jfr Johansson 1995, s. 320.

7 Koselleck 2004, s. 165–195.

8 Tingsten 1941, s. 12, jfr även Tingsten 1939, s. 5.

9 Exempelvis menar Tingsten då han dissekerar syndikalisten Sorel, att denne i Marx efterföljd menat att religionen är ett opium för folket, men själv utnyttjar generalstrejksmyten som just en sådan opiat. Tingsten 1941, s. 145f. En idékritiskt intressant tanke uttrycks också i *Nazismens och fascismens idéer* från 1936, där Tingsten noterar dessa rörelsers programmatiska antiintellektualism samtidigt som rörelsernas ledare eftersträvar intellektuellt sammanhang och för sin kamp mot förnuftet *med* förnuftets hjälp. Jfr Tingsten 1992 [1936], s. 61.

10 Tingsten 1939, s. 8.

11 Jfr Lundborg 1991, s. 52–56, samt Skovdahl 1992, s. 43.

hållfasta argument, och idékritiken kan således liknas vid en vetenskaplig metodologi.

Att vad som bedöms vara mer eller mindre goda argument skiljer sig åt med en växande men också växlande erfarenhetskunskap är ett centralt tema inte minst då Tingsten diskuterar demokratins seger, kris och småningom totala triumf. Jag kommer till detta, men ett belysande exempel kan ändå ges i förhållande till den tingstenska totalitarismtesen. Under tidigt 50-tal rasade i Sverige debatten om den så kallade tredje ståndpunkten, en ståndpunkt som förfäktades av ett antal radikala författare som vägrade att ta ställning i den alltmer konsoliderade stormaktskonflikten mellan USA och Sovjetunionen. Tingsten menade att detta var en orimlig hållning, vilket bevisades av att den tredje ståndpunkten fick artikuleras fritt på den västliga sidan av järnridån men inte på den östliga. Demokratien visade alltså sin överlägsenhet genom att tillåta sin egen opposition, och tredje ståndpunkten förstörd som en idé om att öst och väst var lika goda kålsupare framstod därför som irrationell. Här stärktes återigen banden mellan viktiga stråk i Tingstens tänkande; ställningstagandet för den liberala demokratin och mot kommunismen/totalitarismen, i båda fallen tungt vilande på tanken att den egna analysen bar förnuftets prägel medan antagonisten stod för det "sammanhangslösa tänkande" som polemiken vändes mot.

Vid 60-talets mitt då det demokratiska USA intensifierade sin krigsföring mot kommunismen i Vietnam dök frågan om demokratins förnuftsmässiga primat åter upp i debatten. Tingstens gamla ledarredaktion på *Dagens Nyheter* använde inledningsvis samma argument som brukats av den gamle chefredaktören under det tidiga 50-talet: demokratin tillät sin opposition och därför borde man svära tilltro till det demokratiska USA också i Vietnamfrågan. På 50-talet hade argumentet varit mycket starkt. Nu bet det inte alls. Samma amerikanska demokrati

som förtjänat sin moraliska överlägsenhet genom att bidra till segern över Hitler vräkte i samtiden bomber över ett fattigt land i tredje världen. Erfarenheten av vad USA var kom följdriktigt att omvärderas, och den socialistiska analysen av USA som fundamentalt kapitalistiskt och imperialistiskt tycktes i sammanhanget mer koherent med den dagliga nyhetsrapporteringen. Imperialismanalysen erbjöd helt enkelt ett bättre förklaringsvärde. Att argument är bra eller dåliga i förhållande till den tid i vilken de artikuleras kan knappast ges en tydligare illustration.

Man kan i förhållande till koherensen och förnuftet alltså notera att det liberaldemokratiska styrelseskicket överlägsenhet inte alltid var tydlig utifrån erfarenheterna av det samma. Detta var Tingsten väl medveten om redan tidigare. I *Demokratins seger och kris* från 1933 utvecklas temat. Just utgivningsåret 1933 framstår naturligtvis i efterhand, genom Hitlers maktövertagande, som ett märkesår för demokratins kris. För att förklara diktaturens framflyttande pekar Tingsten på att demokratin till sin natur är en konservativ statsform där beslut fattas i långsam följd efter kompromiss och eftertanke. Detta förklarar varför det demokratiska styrelseskicket i samtiden inte förmått att snabbt nog infria de löften om försoning, utjämning och stigande välstånd som ställdes i dagen efter världskriget – det världskrig som i Tingstens framställning ännu inte hunnit bli det "första". Tvärtom har "efterkrigsperioden" präglats av ekonomiska och utrikespolitiska kriser, sjunkande välstånd och stigande arbetslöshet.¹² De erfarenhetsgrundade uppfattningarna om vad demokrati innebar var alltså inte självklart uppfattningar om ett förnuftigt system. I denna situation var istället den diktatur som sade sig inkarnera folkviljan det rationella valet, åtminstone i den bemärkelsen att det fanns erfarenheter av ett dysfunktionellt demokratiskt system men inte av dysfunktionella diktaturer. Även om Tingsten själv principiellt bekände sig till

12 Tingsten 1933, s. 61f.

demokratin så saknades 1933 dess rationella, erfarenhetsgrundade substans.

Men detta kom att förändras. Den period som Tingsten benämner "efterkrigstid" känner vi efter 1945 som "mellankrigstid", och med erfarenheten av det nya världskriget fanns också lärdomar att dra av den tyske diktator som tolv år tidigare hade setts som ett stjärnskott på den politiska himlen. Reinhart Koselleck, som nämndes ovan, har alltså helt rätt då han skriver att händelserna 1933 har inträffat en gång för alla men att de erfarenheter de ger upphov till förändras kontinuerligt.¹³ I artiklar under tidigt 50-tal och framför allt i boken *Från idéer till idyll* från 1966 talade Tingsten följdriktigt inte längre om en demokrati i kris utan istället om dess seger under parollen "ideologiernas död", eller vad som brukar kallas avideologiseringsten. Ideologiernas död konstitueras i själva verket av en seger för det demokratiska projektet, som nu framträdde som samhällets överideologi. Utöver demokratin räknade Tingsten upp en lång rad frågor som tidigare väckt stor och ideologiskt indignerad debatt. Denna debatt lyste nu med sin frånvaro, och politiken tedde sig i samtiden som en lidelsefri form av tillämpad statistik.¹⁴ Att den politiska demokratin framgångar tydligt korrelerade med erfarenheten av diktaturen är tydligt. "De gamla demokratiska friheterna" menar Tingsten, "har återfått mycket av sitt värde och sin glans genom att så många fått klart för sig vad förtryck och systematisk andlig stympning innebär".¹⁵ Men det var inte bara detta: 30-talets nöd hade också förändrat det demokratiska systemet självt. Erfarenheten av kaos och massarbetslöshet hade skapat en bred uppslutning kring vissa socialpolitiska minimikrav.

Sammanfattningsvis kan sägas att erfarenheten nu lärt medborgarna att demokratin var rationell. Den negativa erfarenheten av en dysfunktionell liberal demokrati parad

med avsaknad av erfarenheter av totalitär diktatur hade gett upphov till demokratin kris under 30-talet. Men nu "visste man bättre" för att tala med Gadamer: å ena sidan blickade man bakåt mot en negativ erfarenhet av diktatur, krig och förtryck, men å andra sidan fanns också en förnyad, positiv erfarenhet av vad ett demokratiskt styrelseskick kunde innebära. Erfarenhetskunskapen gjorde parlamentarisk demokrati till det segerrika politiska alternativet, härtill i sådan grad att den börjat uppfattas som fundamentalt apolitisk.

Avideologiseringsten var självfallet inte okontroversiell, men det kan noteras att de som ifrågasatte Tingsten inte huvudsakligen relaterade denna tes till historiska erfarenheter av skilda sätt att organisera statens politiska liv. Statvetaren Leif Lewin, som var en av dem som polemiserade mot Tingsten på denna punkt, knyter i sin studie av den svenska planhushållningsdebatten an till den ekonomisk-politiska doktrinhistorien i allmänhet och distinktionen mellan ett socialistiskt och ett liberalt frihetsbegrepp i synnerhet, och kommer föga överraskande till slutsatsen att ideologierna inte alls är döda. Tvärtom måste ekonomisk fördelningspolitik och skilda sätt att se på gränssnittet mellan statens och den enskildes ansvar alltid utgå från ideologiska värderingar.

Det är naturligtvis korrekt. Samtidigt är det här märkbart att Lewins analys utgår exklusivt från ideologiska principargument. Också i det tingstenska resonemang som refererats är kampen om statsskicket en principiell ideologisk strid, men i detta fall är *principerna extraherade ur erfarenhetskunskapen*. Nazismen och erfarenheten av densamma är således direkt mobiliserande för demokratin, och reduceras inte som hos Lewin till resonemang om i vilken grad den nazistiska arbetsmarknadspolitiken utgick från keynesianska multiplikatorresonemang.¹⁶

13 Koselleck 2004, s. 175.

14 Tingsten 1966, s. 14–18, 23.

15 Tingsten 1966, s. 242.

16 Lewin 1967, s. 143, 504–522.

I det tingstenska tänkandet kan alltså förskjutandet av totalitära ideologier, idékritikens krav på förnuft och koherens samt ideologiernas död och demokratins seger ses som kompletterade delar, samtliga länkade till tron på den erfarenhetsgrundade kunskapens orienterade potential. Vad fanns då för vidare konsekvenser av det demokratiska förnuftets synbarliga seger? Fanns det inte en risk att förnuftet blev självtillräckligt och med tiden allt mindre förnuftigt? Tingsten faller själv några varningens ord:

Det är stillsamt i Sverige (...) Skall vi kalla stiltjen en vishetens fulländning, ett bevis på att allt är bra och ingenting finnes att bråka om, eller en grå och trist enighet, en kompromiss, helgad av snusförnuftet och uppuren av slöheten? Ja, båda beteckningarna är användbara och motiverade. Men frågan är möjligen förtjänt av en mild debatt utan hetsigheter.¹⁷

En sådan förtjänt och mild debatt kan förslagsvis också ta sin utgångspunkt i erfarenheten: på samma sätt som kunskapsmassan utökas och omvärderas är inte heller erfarenheten av den förnuftiga demokratin statisk. För att travertera Koselleck har den segerrika demokratins idylliska efterkrigsår inträffat en gång för alla – men erfarenheten av dem förändras. Demokratins seger har i detta perspektiv inte vunnits en gång för alla, och krisen kan komma åter.¹⁸

LITTERATURFÖRTECKNING

- Ers, Andrus, 2008. *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–53*. Umeå: h:ström.
- Gadamer, Hans-Georg, 2002. *Sanning och metod*. Göteborg: Daidalos.
- Johansson, Alf W., 1995. *Herbert Tingsten och det kalla kriget. Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952*. Stockholm: Tidens förlag.

Koselleck, Reinhart, 2004. *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*. Göteborg: Daidalos.

Lewin, Leif, 1967. *Planhushållningsdebatten*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Lundborg, Johan, 1991. *Ideologiernas och religionens död. En analys av Herbert Tingstens ideologi- och religionskritik*. Nora: Nya Doxa.

Petersson, Olof, 2013. *Herbert Tingsten. Vetenskapsmannen*. Stockholm: Atlantis.

Skovdahl, Bernt, 1992. *Tingsten, totalitarismen och ideologierna*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.

Stenfeldt, Johan, 2013. *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*. Höör: Agerings bokförlag.

Tingsten, Herbert, 1939. *De konservativa idéerna*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Tingsten, Herbert, 1933. *Demokratiens seger och kris. Den författningpolitiska utvecklingen 1880–1930*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Tingsten, Herbert, 1966. *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratien*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Tingsten, Herbert, 1969. *Gud och fosterlandet. Studier i hundra års skolpropaganda*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Tingsten, Herbert, 1941. *Idékritik*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Tingsten, Herbert, 1992 [1936]. *Nazismens och fascismens idéer. Den nationella diktaturen*. Stockholm 1992: Ratio.

Wirtén, Per, 2013. *Herbert Tingstens sista dagar. Berättelsen om ett liv*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Johan Stenfeldt är verksam vid Historiska institutet, Lunds universitet.

E-post: johan.stenfeldt@hist.lu.se

17 Tingsten 1966, s. 212.

18 Koselleck 2004, s. 175.